

Hitit devleti'nin siyasi gücü ile ekonomik kurumları arasındaki ilişkiler

Arif Ersoy* - Çorum / Esmâ Reyhan** - Ankara

Giriş

İlk Çağda Anadolu'da dağınık şehir devletlerini birleştirerek M.Ö. 17. yüzyılın ortalarında merkezi bir idare kuran Hititler, Eski Mısır ve diğer Ortadoğu toplumlarının siyasi, kültürel, askeri ve iktisadi kurumlarını ülke şartlarına uyarlayarak daha sonraki uygarlıkların gelişmesine ortam hazırladılar. Anadolu'da kurulan bu ilk güçlü merkezi Devletin siyasi ve iktisadi kurumları daha sonraki merkezi devletlerin yapılmasında örnek alınmıştır. Bundan dolayı Hitit Devleti'nin siyasi ve ekonomik kurumlarının incelenmesi, çağımızın sosyal ve iktisadi kurumlarının kökeni ve gelişim seyrinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Hitit öncesi dönemlerde Anadolu, Balkanlar ve Orta Doğu'da daha çok küçük site devletleri hakim olmasına rağmen merkezi bir idare kuran Hitit Devleti, iyi teşkilatlanmış bir ordu ve ordunun masraflarını karşılayan ve halkın refah düzeyini yükselten bir iktisadi yapıya sahipti. Hitit Devleti'nin iktisadi kurumlarıyla siyasi gücü arasındaki ilişkiler bu tebliğin sınırlı çerçevesi içinde anlatılmaya çalışılacaktır.

I. Hitit Devletinin siyasi yapısı

Anadolu'da şehir devletlerinin oluşumu M.Ö. 3. binin sonlarında başlamıştır. Anadolu'nun geçiş konumundan dolayı bu site devletlerinin ekonomisi tarım, el sanatları ve ticari faaliyetlere dayanmaktaydı. Site Devletleri arasındaki ticari faaliyetlere bağlı olarak ekonomi canlanmış ve sosyal gelişmeler yoğunlaşmıştır. İleri ticaret kültürüne sahip olan Asurlu tüccarların ticaret merkezleri(karumlar) kurmaları, Anadolu'nun ekonomik ve siyasi gelişmesini hızlandırmıştır. Hitit Devleti kurulmadan önce Anado-

* Arif Ersoy Çorum Belediye Başkanı Seçilmeden önce Dokuz Eylül Üniversitesi'nde İktisat Profesörüydü. 27 Mart 1994 Mahalli seçimlerde Çorum Belediye Başkanı seçilen A. Ersoy, 18 Nisan 1999 tarihlerinde yapılan seçimlerde Çorum belediye Başkanı olarak ikinci kez seçilmiştir. Dr. Ersoy' un İktisat Tarihi, iktisat sistemler ve yeniden yapılanma ilgili dünyanın belli başlı dillerine çevrilmiş eser, makale ve tebliğleri bulunmaktadır.

** Esmâ Reyhan, Ankara Üniversitesi ve Dil Tarih Coğrafya Fakültesinde araştırma Görevlisi. Hititoloji alanında bir çok makale ve tebliğ sahibi olan E. Reyhan doktora çalışmalarına devam etmektedir.

lu'da site devleti şeklinde kurulan en büyük karumlardan biri sayılan Kaniş Karum'u bir ticaret merkezi olmanın yanında aynı zamanda siyasi ve askeri bir merkezdi. Küçük şehirlerde tüccarların konakladıkları, belli ürünlerini geçici olarak depoladıkları alt merkezler (*wabartum*) bulunmaktaydı. Kaniş'deki yönetim ticari faaliyetleri denetler, güvenliği sağlar ve belli oranda vergi (NİG.BA-hediye) alırdı¹. Karumlarda ticari faaliyetler, tüccarlardan oluşan bağımsız sayılan bir meclisin verdiği kararlara göre yürütülmekteydi. Asurlu tüccarlar, yüksek faizle borç verir; borcunu ödemeyenler köleleştirirlerdi.

Hint-Avrupa kökenli bir kavim olan Hititlerin Anadolu'ya gelişleri bir istila şeklinde olmadı. Bir bakıma göç akımı şeklinde Anadolu'ya sızdılar. Hititler Anadolu'ya geldiklerinde mevcut site devletleri çağın silahlarıyla donatılmış askeri güce sahiptiler. Şehir devletlerinin merkezleri genellikle surlarla çevriliydi. Kral ve kraliçe ile üst düzey yöneticilerin sarayları bu kalelerin içinde yer almaktaydı. Farklı kültür ve yönetim biçimleri bulunan site devletlerinin yöneticileri surlarla çevrili yerleşim yerlerinde yaşarlardı. Halk toprağı ekip biçmekte, el sanatları ve ticaretle uğraşmaktaydı.

Hititler yerli halkla savaşıyor ve mevcut kentleri yıkararak devlet kurmuşlardır. Önce Anadolu'nun yerlileri ile uyumlu yaşadılar. Siyaset, sanat ve kültürünü öğrendiler. Daha sonra yerli idarelerin eksikliklerinden faydalanarak kendi devletlerini kurdular².

Hititler başlangıçta küçük şehir devletlerinde yaşadılar. Hattuşa önceleri küçük bir şehir devletinin merkeziydi. Hititlerle birlikte Asurlu tüccarlar da bu şehirde yaşamaktaydılar. Anadolu şehir devletlerinden biri olan Kuşşara Kralı Anitta, küçük şehir devletlerini birleştirerek Anadolu'da ilk merkezi devleti kurdu ve Kaniş'i başkent yaparak "Büyük Kral" (*rubā'um rabi-um*) unvanını aldı³. Kral Anitta Hattuşa dahil bir çok kenti yakarak ve yıkararak krallığının sınırlarını genişletti⁴.

Daha sonra Hitit kralları Hitit Devleti'ni, Hattuşa şehrini başkent yaparak küçük şehir devletlerini bir federasyon şeklinde teşkilatlandırmakla çağlarının en güçlü devletlerinden biri haline getirdiler.

¹ H. Lewy, "Anatolia in the Old Assyrian Period", *CAH* I/2, Bölüm XXIV, Cambridge 1965, 20-23 (= *CAH*³ I/2, Cambridge 1971, 707-728).

² Tahsin Özgüç, "Early Anatolian Archaeology in the Light of New Research", *Anatolia* 7 (1963) 25-26.

³ E. Neu, *Der Anitta-Text* (StBoT 18), Wiesbaden 1974, 10.

⁴ Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* (Tarih Vakfı Yurt Yayınlar, 2. Baskı), 1997, 136.

A. Hitit Devleti'nin Merkez Teşkilatı:

Hitit Devleti Anadolu'da kurulan ilk merkezi Devlet'tir. Yaklaşık altı asır boyunca Anadolu ve Suriye'de hükümlanlığını sürdüren bu Devlet'in gücü, hem iyi teşkilatlanmış bir idareye, hem de iyi işleyen iktisadi kurumlara dayandırılabilir. Hitit Devletinin merkezi yapısını aşağıdaki başlıklar altında inceleyebiliriz.

1. Hitit Devleti'nde Saray Kurumu

Hitit kralları başkentte É.LUGAL denilen sarayda ikamet ederdi. Devlet işlerini ise çok sayıda yüksek rütbeli yöneticilerin bulunduğu É.GAL de yürütmektedir⁵.

Hitit Devleti'nde kral mutlak bir otoriteye sahipti. Başlangıçta belli yetkilere sahip olan Pankuş'u, krallar kazandıkları zaferlerin verdiği güçle devre dışı bıraktılar. Siyasi güçlerinin alanını genişlettiler. Krallar, siyasi güçlerinin yanında askeri, hukuki ve dini otorite olarak da kabul edilmekteydi. Kral Fırtına Tanrısı'nın yer yüzündeki temsilcisi sayılmaktaydı⁶. Bununla birlikte Hitit krallarına hayatta iken hiçbir zaman tanrı muamelesi yapılmamıştır⁷. Krallar ölümlerinden sonra tanrılaştırılarak kutsanmakta ve kendilerine kurbanlar sunulmaktaydı⁸. Hitit krallığı bir bakıma "babaerkil" bir yapı sergilemekteydi. Kralın yanında aile bireylerinin de ülke yönetiminde önemli mevkileri vardı. Eyaletlerin başında sarayla kan bağları veya akrabalık ilişkileri olan idareciler bulunurdu⁹.

Hitit Yönetimi sosyal sorunlarla ilgilenir, halkın sorunların çözümünde devletin aktif rol alması istenirdi. Adil davranmayan yöneticiler cezalandırılmaktaydı. Yoksulların ve kimsesizlerin korunması devletin görevleri ara-

⁵ A. Archi, "L'organizzazione amministrativa ittita e il regime delle offerte cultuali", *OrAnt* 12 (1973) 209-212.

⁶ Bu husus aşağıdaki metinde dile getirilmiştir: "Ülke fırtına Tanrısına aittir. O Labarnayı (Kralı) idareci yaptı ve ona tüm Hitit ülkesini verdi. Bırakalım Labarna kendi topraklarıyla birlikte tüm toprakları idare etsin" (IBOT 30, 2-6): H.G. Güterbock, "Authority and Law in the Hittite Kingdom", in: *Authority and Law in the Ancient Orient* (JAOS Suppl. 17), New Haven 1954, 16 (= *Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans Gustav Güterbock* (AS 26), Chicago 1997, 229.

⁷ O.R. Gurney, *The Hittites* (Penguin Books), London 41990, 52.

⁸ H. Otten, *Hethitische Totenrituale*, Berlin 1958; A. Goetze, *Kulturgeschichte Kleinasiens* (HdA III/2), München 21957, 95.

⁹ F. Sommer / A. Falkenstein, *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Ḫattušili I. (Labarna II.)* (ABAW-Phil-hist. Abt., NF 16), München 1938, 1-17; I. Hoffmann, *Der Erlaß Telepinus* (THeth 11), Heidelberg 1984, 12-54.

sında sayılmaktaydı¹⁰. Hitit Devleti'nin, Anadolu'da bulunan daha önceki yönetimlere göre uzun ömürlü oluşu, halkın sorunları ile ilgilenilmesine ve daha adil olmasına dayandırılabilir. Verimsizlik ilahi bir ceza sayılırdı. Ülkede sefaletin önlenmesine önem verilirdi. Hitit metinlerinde kimsesizlere berber sağlanması, yaralıların dertlerine merhem olunması krala tavsiye edilmekteydi. Bir metinde (KBo 3.23 Vs. 5-9, Rs. 6'-8') krala aşağıda belirtilen önlemlerin alınması tavsiye edilmekteydi: "onların eline ekmek ver, hastalara bak, onlara ekmek ve su ver; sıcağın bunalırlarsa onları serine al; soğuk onları rahatsız eder ise sıcağa al. Ayrıca kralın hizmetkarları soğuktan ölmesinler, kadın kölelere ve erkek kölelere yapılan cinayetleri cezasız bırakma,... açlara ekmek ver, bakımsızlara takdis yağı ver, çıplakları giydir"¹¹. Devletin zayıflayıp çökmesi adaletsizliğin yaygınlaşmasına bağlanabilir.

Mutlak otorite sahip olan Hitit kralları başkomutan olarak genellikle savaşlara katılır, ülkenin siyasi ve ekonomik gücünü arttırmaya çalışırdı¹². Hititlilerin önde gelen görevlerinden biri her zaman askere hazır olmaktı. Kralın yanında prensler ve bağlı krallar da savaşa katılırdı. Tımar sistemiyle köylüler hem üretim faaliyetlerinde bulunur, hem de savaş zamanda asker olarak görev alırlardı. Bu "çiftçi askerler" Hitit Devletinin hem iktisadi, hem de siyasi gücünün temel dayanağı idi¹³. Askeri seferler, ülkenin sınırlarını genişletmek, dış saldırıları engellemek ve savaşın zaferle neticelenmesi durumunda elde edilen ganimetle ülkeyi zenginleştirmek amaçlarına yönelikti¹⁴. Kış yaklaşınca kral ya Başkente veya uygun gördüğü bir şehre çekilir ve ilk baharda yine sefere çıkardı¹⁵. Kışın askerler el sanatlarıyla uğraşır, metalden silah ve çeşitli eşyalar üretirlerdi.

Hitit Devletinde dini ve siyasi otoritenin başında yer alan kral Bayramlarda dini merasimlere bizzat katılır ve yönetirdi. İlk dönemlerde *labarna* veya *tabarna* lakapları ile anılan Hitit Kralına "Büyük kral" veya "Güneş kral" diye hitap edilirdi¹⁶. Kralın tapınağı ziyaretinde önünde kurbanlar

¹⁰ A. Goetze, "State and Society of the Hittites", in: G. Walser (ed.), *Neuere Hethiterforschung* (Historia, Einzelschriften 7), Wiesbaden 1967, 25-26.

¹¹ Goetze, "State and Society of the Hittites", 25; A. Archi, "L'humanité des Hittites", in: *Florilegium Anatolicum. Mélanges offerts à Emmanuel Laroche*, Paris 1979, 41-42.

¹² A. Goetze, *Die Annalen des Muršiliš* (MVAeG 38), Leipzig 1933, 56.

¹³ Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, 142.

¹⁴ F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi* (TTKY XIII/7a), Ankara 31991, 137.

¹⁵ Goetze, *Die Annalen des Muršiliš*, 56.

¹⁶ "Büyük Kral" ünvanı ilk defa Merkezi Hitit Devleti'ni kuran Kral Anitta için kullanılmıştır: Neu, StBoT 18, 10.

kesilir¹⁷ ve bir bakıma dini merasimleri baş rahip olarak kral idare ederdi. Kralın dini konulara önem vermesi ile iktidarını kitlelere benimsetilmesi ve ekonomik gücünü artırılması hedeflemekteydi¹⁸. Kralın servetinde kült armağanlarının önemli yeri vardı. Kral zaman zaman kraliçe ve veliaht prensle birlik dini törenlere katılmak ve yöneltmek amacıyla kült gezilerine çıkardı. Hitit kralları dini törenlere katılmaya çok önem verirlerdi. Teokratik bir monarşi olan Hitit Devletinde bazen savaş esnasında bile kral yerine uygun gördüğü komutanı bırakarak önemli olan kült törenlerine katılırdı¹⁹.

Hitit kralları kanun koyucu olma gücünün yanında "baş yargıç" olarak da yargılama görevlerine sahipti. Özellikle taşra teşkilatlarının başında bulunan yöneticilerin yargılanmasında kral baş yargıç olarak bulunur ve nihai kararları alırdı. Ayrıca kral uyuşmazlıkların nihai çözümleyicisi olarak bir hakim ve yüksek yargıçlıkta yapmakta idi. Eski Hitit Döneminde *pankuš* da yargıda önemli yere sahipti. İmparatorluk döneminde kralın yargıçlık yetkisi önemli ölçüde arttı²⁰. Çözümü zor davaları kral neticelendirirdi. Ölüm cezalarına genellikle kral karar verir ve gerek görürse affederdi²¹.

Hitit Devleti'nde hak ve adalete nedenli önem verildiğini, Kral II.(?) Tuthalya'nın askeri valilere gönderdiği aşağıdaki ferman ifade etmektedir (KUB XIII 20 i 34-37): "...haklı bir davayı kaybettirmeyin ve haksız bir davayı kazandırmayın! Halledemediğiniz davaları kralın huzuruna getirin. Kral onu bizzat halleder"²².

Hitit kralları siyasi güçlerini dini, askeri, yargı ve tımar kurumları üzerindeki otoriteleriyle sürekli kılmışlardır.

Hitit Devletinde Kraliçenin (Tawananna = Egemen Kraliçe) de siyasi, hukuki ve dini görevleri bulunmaktaydı. Genellikle kralın yanında merasimlere katılmakta ve kraliçeye ayrılan sarayda resmi işleri yürütmek amacıyla

¹⁷ H. Otten, "Eski Anadolu Kültürlerinin Devamlılığı ile İlgili Bazı Düşünceler" / "Erwägungen zur Kontinuität altanatolischer Kulte", *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (19-21 Temmuz 1990), [Çorum 1992], 25 / 34.

¹⁸ Goetze, *Kleinasien*, 88.

¹⁹ C. Karasu, "Bayramlarda Hitit Kralının Kült Gezileri", *Belleten* 52/203 (1988) 409-428.

²⁰ Goetze, *Kleinasien*, 81.

²¹ Goetze, *Kleinasien*, 91.

²² Sedat Alp, "Hitit Kralı IV. Tuthalya'nın Askeri Fermanı", *Belleten* 11/43 (1947) 395; G.F. del Monte, "Le 'istruzioni militari' di Tuthalija", *SCO* 24 (1975) 127-140; J. Klingner / E. Neu, "War die erste Computer-Analyse des Hethitischen verfehlt?", *Hethitica* 10 (1990) 146, CTH 259 ("geht wohl ... auf eine m[ittel]h[ethitische] Komposition zurück").

personel çalıştırmaktaydı²³. Kraliçe bazı işleri yürütmeye bağımsız sayılırdı. Tawananna "Baş Rahibe" olarak dini törenlere kral ile birlikte katılır. Bazen de tek başına törenleri idare ederdi. Kraliçe gerektiğinde görevlilere direktif verir, mahkemelerde kralın yanında yer alırdı²⁴. Yaşadığı sürece bu unvanı kullanırdı. Kralın ölümüyle iş başına gelen kralın eşi ancak Tawananna'nın ölümüyle bu unvana sahip olabilirdi²⁵.

Tawananna, Kralla eşit statüye sahipti. Ülkede hükmetme, dini ayinleri yönetme görevleri ile birlikte dış işleri ile de ilgilenir ve diğer devletlerin kraliçelerine mührünü taşıyan mektuplar gönderirdi²⁶. Bu uygulama Hititlerde kadınların yönetimde etkili olduğunu göstermektedir.

Hitit Krallar ikametgahlarına ayrılan saraylarının yanında idari işlerinin yerine getirildiği bir bakıma hükümet binalarında da yaşarlardı. Kralın sürekli yaşadığı saraya É.LUGAL denilmekteydi. Kamu işlerinin yürütüldüğü saraylar ise É.GAL yani büyük ev olarak adlandırılmaktaydı. Kral başkentin dışında bulunduğu zaman şehir merkezlerinde bulunan É.GAL'de kalır ve devlet işlerini buralarda izlerdi. Bu saraylar bir bakıma çağımızdaki hükümet konaklarının işlevini yerine getirmekteydi²⁷.

Kralın sarayında çok sayıda görevli bulunmaktaydı. Her dönemde olduğu gibi saray görevlileri arasında çeşitli entrikalar ile ilgili bulunan tabletlerde bilgi elde edilmiştir. Saray memurları kralın şahsi hizmeti yanında devlet işlerini yürütmeye uzmanlaşmış kişilerdi²⁸. Devletin en mühim mevkilerinden biri "baş katiplik" mevkii idi. Yeterince katip istihdam edilmekte ve pişirilmiş kil levhalara kamu işleriyle ilgili arşivler oluşturulmaktaydı²⁹. Hititler devlet işlerinde ve muhasebeye yazıyı yaygın bir şekilde kullanmışlardır. Kazılarda elde edilen tabletler okundukça Hitit uygarlığı hakkındaki bilgimiz artacaktır.

Merkez ve taşrada kralın ikametgahı ve kamu işlerinin yürütüldüğü saraylardan başka "Tablet Evi" (É tuppas), "Mühür Evi" (É NA⁴KIŞIB) ve "Depo" (É abuzzi) gibi kamu binaları bulunmaktaydı. Tablet evlerinde ekono-

²³ J. Friedrich, *Staatsvertrage des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache I* (MVAeG 31/1), Leipzig 1926, 51.

²⁴ Otten, *Hethitische Totenrituale*, 106.

²⁵ M. Darga, *Eski Anadolu'da Kadın* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 2033), İstanbul 1976, 48.

²⁶ Aygül Süel, "Hitit Kadınının Hukuki Durumu", *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (19-21 Temmuz 1990), [Çorum 1992], 245.

²⁷ Archi, *OrAnt* 12, 220-221.

²⁸ Sommer / Falkenstein, *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattuşili I.*, 17.

²⁹ C. Karasu, "Hitit Kâtipleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (19-21 Temmuz 1990), [Çorum 1992], 224.

mik faaliyetlerin kaydedildiği tabletler saklanmaktaydı. Mühür evleri ise, devlete ait topraklardan alınan ürün ve toplanan aynı vergilerin korunduğu mekanlardı. Savaş ve kıtlık döneminde askerlerin ve halkın ihtiyacını karşılayacak tahıl bu kamu depolarında korunur, muhasebesi tutulur ve ihtiyaç halinde dağıtımı yapılırdı. Mühür evlerine mal giriş ve çıkışlarının muhasebesi titizlikle kaydedilirdi. Depolarda (É *abuzzi*) ise merkezi idareye ait eşyalar korunmaktaydı³⁰.

Hitit yönetiminde "Yaşlılar Konseyi'nin" (*pankuš*) merkezde fazla etkisi yoktu. Taşra teşkilatların zaman zaman bu Konsey'in öne çıktığı görülmekteydi. Bazen bir yargı organı gibi de çalışırdı. Özellikle siyasi istikrarın bozulduğu dönemlerde "Yaşlılar Konseyi" duruma müdahale eder ve Merkezi Devlet'in desteğini isterdi. Kralın azledildiği veya yönetimden uzaklaştırıldığı durumlarda Hattuşa'da ki baş kraldan bir prensin tayinini Konsey isteyebilirdi³¹.

2. Hitit Devleti'nde Tapınak Kurumu

Hitit Devletinde tapınakların birçok işlevlerinin yanında dini, iktisadi ve kültürel işlevleri bulunmaktaydı³². Hititler çok tanrılı bir inanç sistemine sahiptiler. Uzak doğu dinleri gibi Hitit inancında tanrıların değişik görevleri olduğu kabul edilmekteydi. Fırtına Tanrısı ülkenin sahibi sayılırdı. O Kuşşaralı hanedanın hamisiydi. Piḫana ve oğlu Anitta'nın onun desteğiyle zafer kazandıklarına inanılırdı. Hitit topraklarına katılan şehirler ona sunulurdu. Güneş tanrıçası Arinna, Hatti Ülkesinin kraliçe tanrısı kabul edilirdi³³. O hem Büyük Krala, hem de Kraliçeye yol göstermekteydi. Kral hem savaşlarda, hem de felaketlerde ondan yardım dilerdi. Hititlerin tanrıları arasında güneş tanrısı da bulunmaktaydı. Kral Muwatalli güneş tanrısına aşağıdaki ifadelerle dua ettiği belgelerde yer almaktadır:

"Göklerin güneş tanrısı, benim rabbim, beşeriyetin çobanı! Sana sığınırım. Ey göğün tanrısı, denizden göğe yükselen, ey göğün güneş tanrısı, rabbim, kırlardaki vahşi hayvanlar, domuz, köpek ve insanı her zaman yargılayan bir konumdasın"³⁴

Tanrılar erkek ve dişi tanrı diye ayrılır, düşman tanrıları ile kendi tanrıları arasında savaşların olduğuna inanılırdı. Hitit Kralı III. Hattuşili ile

³⁰ Archi, *OrAnt* 12, 213.

³¹ A. Archi, "Il «feudalesimo» ittita", *SMEA* 18 (1977) 7-18.

³² V. Souček, "Soziale Klassen und Schichten in der hethitischen Tempelwirtschaft", *ArOr* 47 (1949) 48.

³³ I. Singer, "'Our God' and 'Their God' in the Anitta Text", in: O. Carruba / M. Giorgieri / C. Mora (eds.), *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia* (StudMed 9), Pavia 1995, 343.

³⁴ Gurney, *The Hittites*, 115.

Mısır Kralı II. Ramses arasında imzalanan Kadeş anlaşmasıyla Hititlerin Fırtına Tanrısı ile Mısırlıların Güneş Tanrısı arasındaki ilişkilerin sonsuzlaştırıldığına inanılmıştı³⁵. Bazen düşman tanrılarının, kendi tanrılarının tarafına geçmekle savaşların zaferle neticelenmesine yardımcı oldukları kabul edilirdi³⁶.

Hitit tanrılarında kral, kraliçe ve üst düzey yöneticilerinin duaları ile ilgili çeşitli metinler bulunmuştur. Halkın tanrılara yakarışları hakkında şimdiye kadar bilgi edinilememiştir. Krallar ve diğer yöneticiler savaş ve felaket dönemlerinde tanrılardan yardım ve destek istemişler ve onların düşmanı yenmelerinde yardımcı olmaları dileğinde bulunmuşlardır³⁷. Yapılan anlaşmalarda tanrılar şahit tutulur ve onların adları metinlerin sonunda sıralanırdı³⁸. Tanrılar savaşlarda kitleleri harekete geçirmek için öne çıkartılırdı. Barış zamanda krallar dini törenlere katılarak kitleler üzerinde otoritelerine süreklilik kazandırmaya çalışırlardı.

Hattuşa'nın yakınlarında bulunan Yazılı Kaya Tapınağı bir bakıma açık hava mabediye. Bu tapınak ilk baharda kutlanan yeni yıl merasimlerinin yapıldığı bir mekandı. Burada Hatti ülkesinin önemli tanrılarının kabartmaları kayalara nakşedilmiştir. Ölümünden sonra tanrılaştırılan kralların kabartmaları da burada bulunmaktadır³⁹.

Hattuşa Hitit Devleti'nin siyasi başkenti olmanın yanında aynı zamanda dini merkezi idi. Burada yaklaşık 31 tapınak bulunmaktaydı. Bu şehre "Bin Tanrılı Şehir" de denilmekteydi. Kendi tanrılarının yerine yendikleri ülkelerin tanrılarının heykellerine de yer vermişlerdi. Böylece hem onların gazabından kendilerini koruduklarına inanmışlar, hem de bu ülkelerle iktisadi ve siyasi ilişkilerini geliştirmeyi amaçlamışlardır⁴⁰.

Hitit mabetlerinin dini işlevlerinin yanında ekonomik ve sosyal işlevleri de bulunmaktaydı. Mabetlerde çok sayıda rahip, memur ve köle çalışmaktaydı. Bazı şehirlerde mabetler idari işleri de yerine getirmekteydi. Mabetlerin yanında eşya depoları ve tahıl ambarları da yer almaktaydı⁴¹.

³⁵ Gurney, *The Hittites*, 116.

³⁶ Singer, in: *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia*, 345-346.

³⁷ Ele edilen bir metinde Hititlerin Halep'i ele geçirmelerine Halep tanrısının yardımcı olduğu ifade edilmektedir: Yasemin Arıkan, "Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları", in: S. Alp / A. Süel (eds.), *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, (Çorum 16-22 Eylül 1996)*, Ankara 1998, 46.

³⁸ Arıkan, in: *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 45.

³⁹ Arıkan, in: *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 50.

⁴⁰ J. Seeher, "Hititlerin Başkenti Hattuşa", *Skylife* 9/1999, 48.

⁴¹ H. Klengel, "Zur ökonomischen Funktion der hethitischen Tempel," *SMEA* 16 (1975) 181-183.

Tanrılara kurbanların yanında çeşitli hediyeler sunulurdu. Felaketler tanrılara karşı görev yapmamanın ve gereken hediyelerin sunulmamasından kaynaklandığına inanılırdı⁴². Bu anlayış Hitit tapınaklarını büyük servet sahibi yapmıştı. Mabnetlerin aynı zamanda ormanları, meraları, tarlaları, bağ ve bahçeleri vardı. Bu tarlaları ekenlere "tanrının çiftçiler", tapınağa ait hayvanları besleyenlere ise "tanrının çobanları" denilmekteydi. Bu araziler ekilir ve ürünler tapınaklarda toplanırdı. Ambarlarda gıda maddeleri ve içecekler büyük küplerde saklanırdı. Vergiden muaf olan mabetlerin serveti mabet ihtiyaçlarını karşılama ve yoksullara dağıtmada kullanılmaktaydı⁴³.

Mabetlerin ekonomik gücü onların siyasi ve sosyal etkinliğini arttırmış ve bir bakıma yarı bağımsız olmalarına yol açmıştır. Hitit Kralları baş rahip olarak bu gücü her zaman kendi lehlerinde kullanmaya özen göstermişler ve önemli dini ayinlere katılmayı ihmal etmemişlerdir.

3. Hitit Devletinde Askeri Kurumlar

Anadolu'da ilk defa merkezi bir devlet kuran ve 300.000 km² alandan fazla bir ülkede altı asır hükümlanlık süren Hitit Devletinin siyasi gücü, iyi organize olmuş, disiplinli ve çağına göre iyi donatılmış bir askeri güce dayanmaktaydı. Özellikle iki tekerlekli hafif at arabalarının askeri amaçla kullanılması, Hititlerin askeri alanda çağının süper gücü olmasına ortam hazırlamıştır. Mısırlılar da at arabası kullanmaktaydılar. Arabaları ağır ve iki adam taşırdı. Hititlerin savaş arabaları ise hareket kabiliyeti daha hızlı ve üç asker taşımaktaydı. Bir asker arabasının idaresinde iken diğer iki asker saldırı ve savunmada daha fazla etkiliydi⁴⁴.

Hitit kralları devlet başkanı olmanın yanında "başkomutan" idi. Seferleri başkomutan olarak savaşlara katılır ve bizzat orduyu yönetirdi. Hitit ordusu iyi teşkilatlanmış ve ordunun giderlerini karşılayacak sağlam gelir kaynaklarına sahip bir ekonomik yapı kurulmuştu⁴⁵. Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Hititler de tımar siteminin asker sağlamada önemli yeri vardı. Hitit Devleti, irili-ufaklı bir çok krallık ve eyaletlerden oluşmuş bir krallıklar federasyonuydu. Başkomutan kral katıldığı seferler sonucu elde ettiği ülkelerin krallarıyla anlaşma yapar ve onları Hattuşa'ya bağlardı. Bu anlaşmalarda kralın ne kadar vergi vereceği, savaş zamanında ne kadar asker göndereceği belirtilirdi. Askerlerin sayısı yanında bağlı krallığın gücüne göre askerinin silah ve teçhizatı, at ve at arabası sağlayacağı da belirtilmek-

⁴² Gurney, *The Hittites*, 133.

⁴³ Seeher, *SkyLife* 9/1999, 48-49.

⁴⁴ Gurney, *The Hittites*, 87.

⁴⁵ Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentler*, 141.

teydi⁴⁶. Mısır ile yapılan Kadeş Savaşına bütün vassallar asker ve teçhizatlarıyla katılmışlardı⁴⁷.

Tımar sistemi Hitit halkını bir bakıma "asker çiftçi" bir toplum olmasına ortam hazırlamıştı. İki çeşit tımar vardı. Kralın mülkiyetinde olan büyük topraklar, çiftlikler şeklinde bölünür, ölçülür ve asker sağlamak üzere kullanım hakları prensler, beylere ve yüksek rütbeli memurlara kaydı hayat şartıyla verilir. Daha küçük toprak parçalarının tasarruf hakkı ise çiftçi ve göçmenlere devredilir. Buna karşılık tımar sahipleri kullanım hakkı kendilerine tahsis edilen arazi gelirlerine göre asker ve at arabalarını savaş esnasında ordunun emrine vermekle yükümlüdür. Tımar sahipleri sağladıkları askerlerin yiyecek ve içeceklerini de sağlamakla görevli idiler⁴⁸.

Hitit Devletinin siyasi gücü ve etki alanının genişliği ordunun gücüne bağlıydı. Ordu zayıflayınca siyasi gücü azalır ve hakimiyet alanı daralır.

4. Hitit Devleti'nde İktisadi Kurumlar

Hitit ekonomisi geniş çapta tarım ve ticarete dayanmaktaydı. Tarımsal faaliyetler genellikle aile işletmeleri bünyesinde sürdürülmekteydi⁴⁹. Tapınaklar ve sarayda önemli mülkiyetlere sahipti. Sarayın arazilerinin bir bölümünün ekimi bir bakıma imece yoluyla halk tarafından yapılmaktaydı. Tohum ve çalışanların ekim süresince yeme içmeleri merkezi idarenin temsilcileri (L^ÜAGRIG) tarafından karşılanmaktaydı⁵⁰. Krala ait arazinin büyük bölümü ise tımar şeklinde işletilmekteydi. Ekonominin temel uğraşısı olan tarım daha çok hava şartlarına bağlıydı. Ülke zaman zaman felaket ve kuraklıktan dolayı açlık tehlikesiyle karşılaşmaktaydı. Böyle dönümlerde dış ülkelerden(Mısır dahil) tahıl yardımı istenirdi⁵¹.

Tarımsal alanların verimli kullanılmasına Hititler önem vermişlerdir. Hitit Kralı ülkedeki tarım alanlarını mutlak sahibiydi. Ülkenin ekilebilen arazisi aşağıda belirtildiği gibi üç şekilde kullanılmaktaydı⁵²:

⁴⁶ Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, 140-141.

⁴⁷ Yaşar Çoşkun, "Hititlerin İdarî Yapısı", in: *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (19-21 Temmuz 1990), [Çorum 1992], 98.

⁴⁸ Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentler*, 142-143.

⁴⁹ A. Archi, "Anatolia in the Second Millennium B.C.", in: A. Archi (ed.), *Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East* (IncGraec 82), Roma 1984, 198.

⁵⁰ G. Beckman, "Hittite Provincial Administration in Anatolia and Syria: the View from Maşat and Emar", in: O. Carruba / M. Giorgieri / C. Mora (eds.), *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia* (StudMed 9), Pavia 1995, 27.

⁵¹ H. Klengel, "The Economy of the Hittite Household (É)", *Oikumene* 5 (1986) 23.

⁵² E. Reyhan, "Hititler'de Toprak Tahsisi", in: S. Alp / A. Süel (eds.), *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998, 481.

a) Kralın mülkiyetinde bulunan arazilerin bir bölümü büyük çiftlikler halinde bölünür ve tımar şeklinde kullanımı prenslere, beylere ve yüksek rütbeli memurlara verilir. Küçük parçalara bölünen arazinin bir kısmı tımar olarak göçmenlere ve kırsal yörelerde yaşayanlara tahsis edilmekte idi.

b) Mabetlere tahsis edilen araziler.

c) Kral veya kraliçe tarafından şahıslara hediye olarak verilen araziler.

Arazi kullanımındaki aksamalar ülkenin ekonomik gücünü azaltır ve sosyal huzursuzlukların ortaya çıkmasına yol açardı. Bundan dolayı krallar toprağın etkin kullanımına önem verirler ve verimsizliği bir felaket olarak değerlendirirlerdi. Kendilerine arazi verilenler savaş anında asker sağlamanın yanında krala vergi (*şahhan*) verme ve kamu işlerine, yol, köprü, dini yapılar ve saray işlerinde bedenen çalışma "çalışma mükellefiyeti" (*luzzi*) yerine getirmekle yükümlü idiler. Kendilerine toprak tahsis edilenler bu yükümlülükleri yerine getirmek zorundaydılar⁵³. Boş bırakılan arazi belli bir süre sonra devlet tarafından geri alınır⁵⁴.

Tarımsal ürünlerin başında buğday ve arpa üretimi gelmekteydi. Bağ ve bahçecilikler de Hitit ekonomisinde önemli yer almakta, metinlerde bağcılıkla ilgili kanun hükümlerine ve bilgilere rastlanmaktadır. Maşat metnlerinde Hitit Kralının bir askeri valiye gönderdiği bir mektupta aşağıdaki ifadeye yer vermiştir:

"Gaşaşa kentinin bağları konusunda bana yazdıklarına gelince, (onlara) yardım et. Onlar(üzümleri) kessinler, zarar görmesinler"⁵⁵.

Tarımsal üretimden sonra Hitit ekonomisine en büyük katkıyı hayvancılık sağlamaktaydı. Hayvancılık hem beslenme, hem ulaşım, hem de savaşlarda askeri ihtiyaçları karşılamaktaydı. Çağının ileri savaş aracı sayılan iki tekerlekli arabaları çeken atlar itina ile yetiştirilirdi. Hitit kanunlarında hayvanların fiyatları gümüş cinsinde belirtilmişti⁵⁶. Yasalarla fiyatların belirlenmesi halkı korumaya yönelik bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Hitit ekonomisinde madencilikğin önemli bir yeri vardı. Hititler başta bakır ve tunç olmak üzere bir çok madeni eşyaya sahiptiler. Değerli bir metal sayılan demir günlük hayatta henüz yaygın olarak kullanılmamaktaydı. Kral Anitta'ya sunulan demir bir taht ve asa metinlerde baha biçilmez bir hediye olarak kabul edilmekteydi. Bronz çağının son yıllarında Hitit-

⁵³ Archi, *SMEA* 18, 8.

⁵⁴ Goetze, *Kleinasien*, 104-109.

⁵⁵ S. Alp, *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans. Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap* (Kavaklı Dere Kültür Yayınları, No. 6), Ankara 1999, 68.

⁵⁶ Klengel, *Oikumene* 5, 25.

lerin ticaretinde demir metali önemli bir yer tutmaktaydı⁵⁷.

Hititler mangal kömüründe demir cevherini eriterek külçe haline getirmede oldukça beceri kazandılar. Zaman içinde çelik üretimini de öğrendiler. Demirden araç ve gereç üretmek diğer metallere göre güç olmasından demirciler ayrıcalıklı bir statüye sahiptiler. Hitit döneminde Anadolu demir ve metal işlemede Mezopotamya'dan hayli ileriye. Gümüş külçe halinde değişim aracı olarak kullanılmaktaydı. Gümüşten küçük tanrı heykelleri ve süs eşyası da yapılmakta ve bu hediyelere krallara ve tanrılara sunulmaktaydı⁵⁸.

Hititlerin askeri gücünün demirden yapılan askeri araç gereçlere dayandırınlar, bu alanda Hititlerin bir bakıma tekel oluşturdukları ve bu tekeli korumak amacıyla demir ihracatına sınır getirdiklerini savunulmaktadır⁵⁹.

Hitit ekonomisinde ticaret önemli bir yere sahipti. Devlet ticari faaliyetlerin güvenliğini sağlamak ve desteklemekte idi. Bu amaçla kara yolları ulaşımına önem verilmiştir. Yol ve köprü yapımında halk ımece yöntemiyle çalıştırılmıştır. Hitit ülkesinin üç tarafı denizle çevrili olmasına rağmen deniz ulaşımında çağdaşları olan Mısır, Asur ve Hindistan kadar yararlanılmamıştır .Bu nedenle sahil bölgeleri yeterince gelişmemiştir⁶⁰. Buna karşılık kara yolu ağıyla ticaret yapılmakta ve askeri seferler bu yollar kullanılarak düzenlenmekte idi. Hititler batıdan çok doğu komşularıyla, Suriye üzerinden Asur ve Babililer ile ticaret yapmışlardır. Hitit ülkesinden Babil'e bakır eşya, bronzdan yapılmış kılıçlar, balta, ok ve yay v.s. gibi silahların yanında kumaş, kemer ve süs eşyası ihraç edilmekteydi. Hititler yabancı tüccarlara daha önce bazı Anadolu şehir devletlerinde olduğu gibi ayrıcalık sağlamamışlar ve ihtiyaçları olan malların ülke içinde üretilmesine önem vermişlerdir. Zaman zaman ticaret yollarının güvenliğinin tehlikeli hal alması ticari faaliyetleri azaltmıştır⁶¹.

Hattuşa doğu batı, kuzey-güney ticaret yollarının yakınından geçtiği bir konuma sahipti. Ticari faaliyetlerin sağladığı ekonomik imkanlar ve iktisadi kurumların iyi organize edilmesi Hitit Devletinin güçlenmesine önemli ölçüde katkı sağladığı ileri sürülebilir.

⁵⁷ A. Kempinski / S. Koşak, "Hittite Metal Inventories and Their Economic Implications", 87. Bu tebliğ 1976 yılında İngilterenin Birmingham şehrinde düzenlenen XXIII. *Rencontre Assyriologique Internationale* Kongresine sunulmuştur.

⁵⁸ Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentler*, 143.

⁵⁹ J.D. Muhly / R. Maddin / T. Stech / E. Özgen, "Iron in Anatolia and the Nature of Hittite Iron Industry", *AnSt* 35 (1985) 67-68.

⁶⁰ Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentler*, 144.

⁶¹ Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, 167.

B. Hitit Devleti'nde Taşra Teşkilatı

Hitit Merkez devleti eyaletler ve vasallardan oluşmaktaydı. Aralarında anlaşma bulunan müttefik krallıklarla Hititler yoğun siyasi, iktisadi ve askeri ilişkilerde bulunmuşlardır.

Hitit Devleti'nin taşra teşkilatı bir bakıma feodal bir görünüm arz etmekteydi. Birkaç kentten oluşan "eyaletin" başındaki idareciler, genellikle merkezi idarenin başındaki hanedanlıkla akrabalık ilişkileri vardı. Başka bir ifadeyle kral taşra yönetimine hanedanlığın mensuplarını getirmekteydi. Hitit topraklarına katılan yerlerin başına prensler tayin edilerek merkezin denetimi güçlendirilmekteydi. Hitit Devletinin kurucusu I. Labarna tarafından başlatılan bu gelenek oğlu I. Hatuşili tarafından sürdürülerek kurumsallaştırılmıştır⁶². Eyaletlerin başına genellikle kralın oğlu, damadı veya akrabalık ilişkileri olanlar getirilmekteydi. Kral yakınları olan prenslerle de anlaşma yapar, onların otoritelerini sınırlandırır⁶³. Hitit Devleti ile müttefik olan krallıklar kendi iç işlerinde bağımsızdılar. Savaş halinde anlaşmalara göre karşılıklı dayanışma içine girerlerdi.

1. Eyalet Yönetimi

Hitit Devletinin taşra teşkilatı "eyalet" statüsündeki idare mutlak anlamda krala bağlıydı. Kral yukarıda da belirtildiği gibi eyaletlerin başına yakınlarını tayin ederdi. Telepinu fermanında ülkenin idari yapısını aşağıdaki cümlelerle ifade etmektedir:

"... ve ülke küçüktü. O (Labarna) her nereye sefere giderse düşman ülkesini kudretiyle yenmiştir. Ülkelerini (düşmanın) mahvetmişti. Ve ülkeyi büyüttü. Onu denize sınır yaptı. O, seferden dönünce çocuklarından her birini bir ülkeye gönderdi"⁶⁴.

Tayin ve yönetimin esaslarını belirten anlaşmalara göre eyalet yöneticileri Hitit Devleti'nin başındaki krala mutlak bağlıydı. Kral aynı zamanda eyaletin de mutlak hakimiydi. Eyaletin başında bulan prens savaş halinde Büyük Kralın emrine yaya ve harp arabalı savaşçı vermek zorundaydı⁶⁵. Hitit kralları yakınlarını eyaletlerin başına getirerek otoritelerine süreklilik kazandırdılar.

Eyaletlerde ve şehirlerde bazı yüksek görevliler de istihdam edilmiştir. Bunların bazıları "Ülkenin Beyi" (EN KUR^{TI})⁶⁶, "Askeri Vali" (BĒL MAD-

⁶² Archi, in: *Circulation of Goods in Non-Palatial Context*, 199.

⁶³ Goetze, in: *Neuere Hethiterforschung*, 28.

⁶⁴ Hoffmann, *Der Erlaß Telipinus*, 12-14.

⁶⁵ Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, 140-141.

⁶⁶ Alp, *Bellekten* 11, 399.

GALTI)⁶⁷, "Belediye Başkanı" (LÚHAZANNU)⁶⁸, "Şehir Müfettişi" (LÚMAŞ-KIM.URU^{KI})⁶⁹ gibi unvanlarla anılan yöneticiler hakkında metinlerde sınırlı bilgiler yer almaktadır. Askeri vali (bölge valisi), sınır güvenliği, yargı işlerinin düzenli yürütülmesi, kraliyet mülkiyetlerinin korunması, kral ve kralın yakınlarına ait tarımsal arazilerin işletilmesine düzenleyici görevler üstlenmekte idi⁷⁰.

Yukarıda unvanları belirtilen görevliler taşraya merkez krallığı tarafında özel görevlerle tayin edilmekteydiler. Geniş yetkilere sahip olan bu görevliler kral adına karar verir ve meydana gelen anlaşmazlıkları giderirlerdi. Hitit Devleti büyüdükçe doğal olarak sarayda ve taşrada çalışan yüksek rütbeli memurların sayıları da arttı. Büyük kral hem ülke içinde, hem de dışında bu memurlar tarafından temsil edilmekte ve belirlenen siyaset uygulanmaktaydı⁷¹.

Eyaletin başında bulunan Merkezi idare adına şehirleri yönetir, mabetlere kral olmadığı zaman onu temsil eder, iç güvenliği sağlar halkın ihtiyaçlarını gidermede etkin rol oynardı. Eyalet yöneticiler mabetlerin iç işlerine karışmaz, mabetler bir bakıma yarı özerk konumuna sahiptiler⁷².

2. Vassal Krallıklar

Vasal konumundaki krallıklar merkezi idarenin dış politikasına göre hareket etmek zorundaydı. Krallığın başlattığı savaşları desteklemek ve yaptığı anlaşmalara uymak onu da göreviydi⁷³. Nitekim Hitit Kralı. Şuppiluliuma ile Mitanni Ülkesi Kralı arasında yapılan anlaşmada bu husus açıkça belirtilmiştir: "Mitanni ülkesinin düşmanı olan kimse, aynı zamanda Hatti Ülkesinin de düşmanıdır. Hatti ülkesinin kralının dostu, Mitanni ülkesinin kralının da dostudur"⁷⁴. Hatti Kralının çağrısı üzerine savaşlara katılması zorunluydu.

Vergilerini ve savaşa katılma görevlerini yerine getirmeyenler anlaşmaya aykırı davranmış olacaktı. Vergiler, asker sayısı, silah ve gereçler krallığın nüfusu ve zenginliğine göre değişirdi. Örneğin Ugarit Kralı Niqmadu II. Murşili'ye senede 500 şekel altın vergi ödediği halde, Amurru

⁶⁷ E. von Schuler, *Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte. Ein Beitrag zum antiken Recht Kleinasiens* (AfO Beiheft 10), Graz 1957, 41-52.

⁶⁸ H. Otten, "Aufgaben eines Bürgermeisters in Hattuša", *BaghM* 3 (1963) 91-95.

⁶⁹ S. Alp, "Hitit Devletinin iç Bünyesi", in: *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, 43.

⁷⁰ Beckman, in: *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia*, 23.

⁷¹ Goetze, *Kleinasiens*, 107.

⁷² Beckman, in: *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia*, 29.

⁷³ Coşkun, in: *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 96.

⁷⁴ Coşkun, in: *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 96.

kralı III. Hattuşili'ye ancak 300 şekel altın vergi vermekte idi⁷⁵. Eyaletlerde kentlerin yönetimiyle görevli belediye başkanları (*HAZANNU*) da bulunmaktaydı⁷⁶. Belediye başkanlarının görevleri hakkında çözülen yazılı tabletlerde yeterli bilgi elde edemedik.

Hitit Kralı Muwatalli'nin komutasında yapılan Kadeş Savaşına eyaletlerin başındaki bütün vassallar katılmıştı. Bu savaşta Hititler askeri yeteneklerini ve imkanlarını iyi kullanarak savaşı zaferle neticelendirmişlerdir. Muwatalli komutasındaki Hitit ordusu Mısır Kralı Ramses'i Kadeş'de yenilgiye uğrattıktan sonra Şam Yakınlarına kadar gitti ve Kuzey Suriye'de hakimiyetini güçlendirdi⁷⁷. Kadeş'de elde edilen zaferde vassal kralların sağladığı silahlı atlı askerlerin ve 3500 varan iki tekerlekli arabaların etkisi büyük olmuştur. Ramses, Hititlerin bu denli bir askeri güce sahip olacağını tahmin etmemiş olacaktı. Hititlerin ani saldırısı Fravun'un askerlerini şaşır-mıştı⁷⁸.

Hitit Devleti eyalet ve vassal krallıklar üzerinde sağladığı otoriteyle hükümranlığını geniş bir alan üzerinde yüzyıllar boyunca devam ettirmiştir. Hititler, Anadolu'nun daha önce tanık olmadığı bir devlet teşkilat modelini ilk kez uygulamıştır. Hitit Devleti'nin, siyasi gücü, daha önceki toplumların sahip olduğu iktisadi kurum ve dinamiklerin keşfedilip geliştirilmesine dayandırılabilir.

III. Hitit Devletinin Siyasi Gücünü Belirleyen İktisadi Kurumlar

Anadolu'da ilk çağda merkezi bir devlet Kuran Hititler, siyasi gücünü iyi işleyen iktisadi kurumlarına borçludurlar. Kendi ülkelerinin ve yeni aldıkları ülkelerin iktisadi dinamiklerini harekete geçirmişler ve Hattuşa'da ki hazinelerini zenginleştirmek için bu dinamikleri değerlendiren iktisadi kurumları geliştirmişlerdir. Siyasi güçle iktisadi kurumlar arasındaki ilişkiler aşağıdaki başlıklar altında incelenebilir.

A. Mülkiyet Kurumu ve Siyasi Güç

Hitit ülkesinde kral toprakların mutlak sahibi sayılırdı. Kral toprağın tasarruf hakların, belli yükümlülükleri yerine getirmek üzere prenslere, üst düzey yöneticilere, göçmen ve şahıslara devrederdi. Bu toprağı kullananlar, yükümlülüklerini yerine getirdikleri sürece ve hayatları boyunca kendilerine

⁷⁵ Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, 168.

⁷⁶ Coşkun, in: *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 97.

⁷⁷ Gurney, *The Hittites*, 27-28.

⁷⁸ I. Singer, "From Hattuşa to Tarhuntaşša: Some Thoughts on Muwatalli's Reign", in: S. Alp / A. Süel (eds.), *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 16-22 Eylül 1996)*, Ankara 1998, 536.

tahsis edilen araziye ekip biçerlerdi. Toprağı boş bırakanların arazileri ellerinde alınırdu. Kendilerine arazi tahsis edilenlerin ölümü halinde kullanım hakları son bulurdu. Kral boşalan arazinin tasarrufunu isterse varislere, isterse başkalarına devrederdi⁷⁹. Vassal kralların veya anlaşmalı devletlerin arazilerine Büyük kral doğrudan müdahale etmezdi. Anlaşmalara göre belirlenen yükümlülükleri yerine getirdikleri takdirde onların toprak bütünlüğünü Hitit Devleti korumayı üstlenmekteydi⁸⁰. Böylece Hitit devleti kendine doğrudan bağlı olan yerlerde toprak mülkiyetine dayanarak siyasi gücüne süreklilik kazandırmaktaydı. Anlaşmalı ülkelerin topraklarına dışardan vuku bulacak saldırılardan korumak suretiyle siyasi denetim alanını genişletmekteydi.

B. Mabetlerin iktisadi işlevleri ve Siyasi Güç

Hitit Kralları "Baş Rahip" olarak aynı zamanda dini kurumların da başı sayılmaktadır⁸¹. Mabetler yerel yönetimlere doğrudan bağlı değildi. Onlara karşı bir tür yarı bağımsızdılar. Onlar doğrudan büyük krala bağlıydılar⁸². Mabetler Hitit Devletinde önemli bir konuma sahiptiler. Kral dini kurumların başı olarak önemli bayram ve dua günlerinde doğrudan dini ayinlere katılır ve tanrılara içki ve kurban sunardı⁸³. Kralın dini kurumlar üzerindeki hakimiyeti, hükümranlığının kitlelerce benimsenmesine ortam hazırlamıştır. Kült bayramlarına katılan ve ayinleri bizzat yöneten hükümdara çeşitli hediyeler sunulmaktaydı. Kırsal yörelerde yaşayanlar, kült törenlerinde kral ve mabetlere az da olsa imkanları ölçüsünde tahıl ve içecek sunarlardı⁸⁴. Bu hediyeler sarayın iktisadi gücüne önemli katkılar sağlamaktaydı.

Hattuşa kralı dini idarenin başında baş rahip olarak bulunmakla kendi otoritesini din kurumu yoluyla kitlelere benimsetmektedir. Aynı zamanda bu kurumların sağladığı hediyelerle de merkezi devlet hazinesine gelir sağlamaktadır. Tapınaklar geniş arazilere de sahiptiler. Bu arazilerde elde edilen gelirler tapınaklarda çalışanların ihtiyaçlarını gidermede kullanılmaktaydı. Yukarıda belirtildiği gibi bu arazilere "Tanrı Tarlası", bu arazilerde

⁷⁹ H.G. Güterbock, *The Hittite Palace*, in: P. Garelli (ed.), *Le palais et la royauté* (CRR 19), Paris 1971, 305-314; Archi, *OrAnt* 12, 209-218.

⁸⁰ C. Kühne / H. Otten, *Der Šaušgamuwa-Vertrag* (StBoT 16), Wiesbaden 1971, 6-9.

⁸¹ Goetze, *Kleinasien*, 91 ve 146.

⁸² Beckman, in: *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia*, 31.

⁸³ C. Karasu, "nuntarriışhas Bayramında Hitit Kralının Kült Gezileri", *Belleten* 52/203 (1988) 407-428.

⁸⁴ Archi, in: *Circulation of Goods in Non-Palatial Context*, 200.

çalışanlara ise "Tanrının Çiftçileri" denilmekteydi⁸⁵. Tapınakların serveti bir bakıma Büyük Kral'ın serveti sayılmakta ve tapınakları iktisadi gücü Büyük Kralı da güçlendirmekteydi.

C. Vergi Sistemi ve Siyasi Güç

Hititler Anadolu'da kurdukları merkezi devletin masraflarını geliştirdikleri bir vergi sistemiyle desteklemişlerdir. Ülkede kendilerine arazi tahsis edilenler *şahhan* adı ile anılan bir vergi ödemekteydiler. *luzzi* denilen vergi de yine arazi verilen kişilerin çalışarak ödedikleri bir vergiydi. Bu verginin mükellefleri yolların, dini ve resmi binaların yapımı, bakım ve onarımında angarya olarak çalışır, mükellefiyetlerini yerine getirirlerdi⁸⁶.

Hitit Devletini ödenen vergiler sadece gıda maddeleri değildi. Bu maddelerle birlikte ham maddeler ve işlenmiş kıymetli eşya da vergi olarak ödenmekteydi. Eyaletlerden bakır ve kalay gibi maddelerin Hattuşa'daki yönetime vergi olarak verildiği metinlerde yer almaktadır⁸⁷.

Toplanan vergilerin kayıtları tutulur ve bu vergilerin nerelere harcandığı da belgelere bağlanırdı. Hattuşa'da bulunan depolardaki tahıl vergi olarak toplanır, hem sarayın, hem de askerlerin ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılırdı⁸⁸. Merkezi devletin siyasi ve askeri gücü, toplanan vergi gelirlerinin miktarına bağlıydı. Vergilerin azalması merkezi devletin zayıflama sürecini hızlandırmaktaydı. Askeri seferlerle vergi gelirleri artırılır ve bu gelirlerde merkezi Devlet'in askeri gücü desteklenirdi.

D. Ticari Faaliyetler ve Siyasi Güç

Anadolu konumu itibariyle hem kıtalar arasında yer almakta, hem de üç tarafı denizlerle çevrili bulunmaktadır. Asur Ticaret Kolonileri çağında ticaret Anadolu'da oldukça yoğundu. Hititler döneminde etnik ve siyasi yapıdaki değişikliklerden dolayı ticaret aynı yoğunluğu her zaman koruyamadı. Özellikle Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya giden yolların emniyetinin zayıfladığı dönemlerde ticari faaliyetlerde daralmalar olmuştur. Hitit Kralları Kuzey Suriye ve özellikle kervan yollarının kavşak noktası olan Halep (Halap) ve Kargamış (Cerablus) şehirlerini ele geçirerek ticaret yollarını güvence altına almaya özen göstermişlerdir. Hititlerin Anadolu'da merkezi bir idare kurmalarıyla sağlanan iç güvenlik ticari faaliyetlerin artmasına ortam hazırlamıştır. Hititler Anadolu'da elde edilen ham maddelerin kendi sanatkarları tarafından işlenmesine özen göstermişlerdir. Özel-

⁸⁵ Reyhan, in: *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 484.

⁸⁶ Reyhan, in: *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 482.

⁸⁷ Archi, in: *Circulation of Goods in Non-Palatial Context*, 201.

⁸⁸ Archi, *OrAnt* 12, 215.

likle savaş araç ve gereçlerin üretilmesinde dışa bağımlılığın azaltılmasını esas bir politika olarak benimsemişlerdir⁸⁹. Ülkelerinde bulunmayan ya da az bulunan maddeleri askeri seferlerde elde ettikleri ganimetlerle karşılamaya çalışmışlar ve bu maddelerin bulunduğu bölgeleri hakimiyetleri altında tutmaya özen göstermişlerdir.

Hititlerin Babil, Amurru, Ugarit, Arzawa ve Pala ülkeleriyle yaptıkları ticari faaliyetleri hakkında fazla bilgi ve belgeye sahip değiliz⁹⁰. Bazı tüccarlar Hitit kralı adına ticaret yapmışlar ve kralın himayesinden yararlanmışlardır⁹¹.

Hititler Anadolu'ya geldikleri zaman Anadolu'da bir çok küçük site devletleri vardı. Asur ticari kolonileri yarım adanın değişik bölgelerinde bulunmaktaydı. Hititler önceleri ticari faaliyetlerin yoğun olduğu Kaniş'i başkent yaparak devletlerini kurdular. Kaniş'de varolan ticari faaliyetler Hititliler döneminde de devam etti. Asurlarda sadece erkekler ticaretle uğraşmıyorlar. Kadınlar da ticari faaliyetlerde aktif rol oynamakta idiler⁹². Hititliler Asurluların ticari kurumlarını devam ettirdiler. Benzer ticari yapı daha sonra I. Hattuşili başkent yaptığı Hattuşa'da da vardı. Anadolu'da bulunan ve Asurlular devrinden beri var olan diğer Devletler Hattuşa'ya bağlandılar ve ticari faaliyetlerini sürdürdüler⁹³. Hattuşa bir siyasi ve dini merkez olduğu kadar bir ticaret merkezi idi.

Anadolu'da sağlanan siyasi birlik ticari faaliyetleri yaygınlaştırdı. Hattuşa'nın servetine ticaretin katkısı hayli fazlaydı. Her ne kadar Hititler deniz ticaretini geliştiremediyseler de kara ticaretinin engelleyici bir siyaset de uygulamadılar.

Mezopotamya toplumlarında olduğu gibi Hititler de harcı alem malların fiyatlarını belirlemişler ve pazarlarda bu fiyatların uygulanmasını istenmiş ve fiyatları ihlal edenleri cezalandırılmışdır⁹⁴. Ticari faaliyetlerin merkezi idarece desteklenmesi ülke içinde mal dolaşımını hızlandırmış ve Hattuşa'nın gelirinin artmasına ortam hazırlamıştır.

Ticari faaliyetlerin canlı olduğu dönemlerde hem ülkede mal akımı hızlı olmuş, hem de merkezi devletin iktisadi gücü dolayısıyla siyasi gücü artmıştır.

⁸⁹ Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, 167.

⁹⁰ Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, 168.

⁹¹ Archi, in: *Circulation of Goods in Non-Palatial Context*, 204.

⁹² C. Günbatti, "Some observations about the commercial activities of women in the light of the Kültepe Tablets", in: H. Otten / E. Akurgal / H. Ertem / A. Süel (eds.), *Sedat Alp'a Armağan*, Ankara 1992, 230.

⁹³ Archi, in: *Circulation of Goods in Non-Palatial Context*, 196.

⁹⁴ H.A. Hoffner, Jr., "Legal and Social Institutions of Hittite Anatolia", in: *CANE I*, 560.

Hititliler, Mezopotamya ve Eski Mısır uygarlığının sahip oldukları iktisadi kurumları geliştirerek Anadolu'da ilk defa güçlü bir merkezi idare kurmayı başardılar. Bu merkezi idarenin kurum ve kuruluşları daha sonra Ege ve Avrupa'da sağlanan gelişmelere ortama hazırladığı ileri sürülebilir.

Sonuç

İlk Çağda Anadolu'da merkezi bir devlet kuran ve bir çok şehir devletine yönetimleri altına alan Hitit Devletinin siyasi gücü sahip olduğu iktisadi ve sosyal kurumlarının iyi organize edilmesine bağlanabilir. Hititler bu kurumları devletlerinin güçlenmesi ve geniş bir alan üzerinde siyasal otoritelerinin sürdürülmesine yardımcı olacak şekilde kurmuşlar ve korumuşlardır. Bu kurumların zayıflaması ve işlevlerini yerine getirememeleri merkezi Devletin de zayıflamasına yol açmıştır.

Kuşkusuz Hititliler hem kendilerinden önce Anadolu'da var olan şehir devletlerinin, hem de Mezopotamya ve Eski Mısır'ın deneyimlerinden faydalanmışlar ve onlardan aldıkları kurumları kendi ülkelerine uyarlayarak geliştirmeye çalışmışlardır. Bu bakımdan Eski Yunan ve diğer uygarlıkların gelişmesine önemli etki ve katkılarda bulunmuşlardır. Bu açıdan Hititliler ilk çağda doğu uygarlıklarının bir sentezini yaparak Ege ve Avrupa uygarlıklarının oluşmasına büyük katkıda buldukları tezi ileri sürülebilir.